

Nagroda w procesie wychowania osób niedostosowanych społecznie

Rozważania zawarte w niniejszym artykule dotyczą wyników badań nad percepcją nagród przez dziewczęta przestępcze w procesie resocjalizacji.

Ogólnie wiadomo, iż procesem socjalizacji wtórnej obejmuje się osoby przejawiające antagonistyczno-destruktywne wzorce zachowania, które ze społecznego punktu widzenia są złe oraz oceniane jako niepożądane zarówno dla samej jednostki jak i dla grupy społecznej, do której to osoba ta należy. Wiadomo również, iż takie osoby poddawane są specyficznemu oddziaływaniu korekcyjnemu (zwanemu resocjalizacją) mającemu na celu poprawę tych sfer osobowości jednostki, które w dużej mierze wpływają dysfunkcjonalnie na całe zachowanie podmiotu tegoż oddziaływania. Wszelkie zabiegi korekcyjne przeprowadzane przez wykwalifikowaną kadrę pedagogiczną zmierzają do powstania w jednostce homeostazy z otoczeniem oraz z samym sobą. Przyczyn wadliwego przystosowania się jednostki do otaczającego ją świata upatrywać można w patologicznym środowisku rodzinnym, szkolnym czy też rówieśniczym jak również w samej jednostce. Wedle W. Okonia nagroda jest to forma jednostkowej lub zbiorowej aprobaty czyjegoś zachowania, sprawiająca osobie nagrodzonej satysfakcję i zadowolenie oraz zachęcająca do powtarzania podobnych zachowań, a tym samym utrwalająca u niej wzory postępowania akceptowane przez środowisko. Ze względu na to, że nawiązywanie do pozytywnych stron zachowania ludzi przynosi lepsze skutki wychowawcze niż stałe podkreślanie ich braków, nagroda powinna być częściej stosowana niż kara. W pedagogice nie zaleca się jednak nadużywania nagród. Nagrodę można przyznać za wykonanie konkretnego zadania lub za całość zachowania się.¹ /Por. Okoń, 2004/

I Funkcje oraz zasady stosowania nagród w wychowaniu

Nagroda rozumiana jako bodziec wzmacniający określone zachowania spełnia według I. Jundził następujące funkcje: „umocnienia w dziecku wiarę we własne wartości; realizuje potrzebę uznania i sukcesu; zachęca do podejmowania coraz trudniejszych zadań; dostarcza dodatnich uczuć: radości i dobrego samopoczucia; wzmocnienia więzi uczuciowe z osobami nagradzającymi; działa dodatnio na tych, którzy są świadkami nagradzania”.² /Jundził, 1986/

Ponadto dodać można, iż nagradzanie rozwija czynną postawę wychowanka oraz zachęca do zachowań społecznie akceptowanych. Zdaniem M. Szczodra nagroda „jako bodziec pozytywny, nagroda zachęca do poprawnych zachowań, utrwała je, wzmacnia wiarę wychowanka we własne możliwości, o ile jest stosowana w uzasadnionych rozmiarach i we właściwy sposób. Należy, zatem, przede wszystkim dostosować ją do wieku i indywidualnych właściwości wychowania”.³ /Szczodrak, 1984/ Dlatego też, aby nagradzanie spełniało wszystkie swoje funkcje powinny być spełnione określone warunki określające skuteczność metody nagradzania. Można do nich zaliczyć m. in.: „należy nagradzać tylko osobę, która rzeczywiście na to zasłużyła (nagradzanie za dodatkowy wysiłek), nagroda powinna wzmacniać pozytywne motywacje do działania (motywy poznawcze, wzmacnianie przejawów empatii itd.), należy zapobiegać motywacji nastawionej na nagrodę (nagrada nie może być bodźcem do działania, a jedynie środkiem do celu)”.⁴ /Krajewska, 2001/ Należy zwrócić uwagę, iż skuteczność stosowania nagród uzależniona jest od ich częstotliwości w procesie wychowania czy reedukacji zachowania. W literaturze podkreśla się fakt, że skuteczne są takie sposoby oddziaływania, w których jest przewaga ilości nagród nad karami.

Zdaniem K. Skarzyńskiej przewaga nagród nad karami zachęca ludzi do maksymalizacji działań, wyzwala energię społeczną.⁵ /Por. Skarzyńska, 1974/ A zatem aby nagradzanie wychowanka przynosiło więcej pożytku niż szkody metody wychowawcze uwzględniające stosowanie pozytywnego wzmacniania powinny opierać się na zasadach, warunkach, które m.in. opisuje T. Gordon. Wedle tegoż autora „kontrolowany musi potrzebować albo pragnąć czegoś tak bardzo, by chciał poddać się kontroli (zachować się tak jak chce kontrolujący), oferowana nagroda musi rzeczywiście zaspokajać jakąś potrzebę (a przynajmniej kontrolowany musi uznawać, że dzięki niej uda mu się osiągnąć to, czego pranie) jak również kontrolowany musi być uzależniony od kontrolującego (to znaczy kontrolowany nie potrafi zaspokoić swej potrzeby sam)”.⁶ /Gordon, 1997./

II Rodzaje nagród oraz ich wpływ w wychowaniu resocjalizującym

Działania resocjalizujące mające na celu wykształcenie odpowiednich postaw, celów, motywacji dość często opierają się na zasadzie klasycznego warunkowania, które dąży między innymi za pomocą nagradzania do usunięcia źródła zachowań, które powodowały antagonistyczno-destruktywne ustosunkowania.

Jak pisze Cz. Czapów wielu badaczy uważa, że gdy dana nagroda jest często powtarzana w krótkich odstępach czasu, wówczas każda następna nagroda należąca do tej samej kategorii nagród, w coraz mniejszym stopniu zwiększa prawdopodobieństwo występowania nagradzanej reakcji. Okazuje się również, iż nagrody opóźnione są znacznie mniej uczące (a więc w dużo mniejszym stopniu zwiększa się skutek ich występowania prawdopodobieństwo wywołania nagradzanej reakcji), aniżeli nagrody będące bezpośrednim następstwem danej reakcji.. Wynika stąd, że im bardziej opóźnione jest nagradzanie, tym mniej okazuje się skuteczne. Istnieje większe prawdopodobieństwo, że człowiek zrezygnuje z powtarzania danej reakcji wtedy, gdy niepowodzenie spotka go w początkowym okresie uczenia się tej reakcji, niż wtedy, gdy takie niepowodzenie zdarza się już po dokonaniu wielu pomyślnych działań, zgodnych z określonymi oczekiwaniami społecznymi. Również dana wyuczona dyspozycja psychiczna jest tym bardziej trwała, im więcej razy było nagrodzone wystąpienie manifestującej ją reakcji i im większa nagroda przypadała na jedną manifestującą reakcję.⁷ /Por. Czapów, 1980/

Wychowanka w placówce resocjalizacyjnej może otrzymać nagrodę za: właściwą postawę i zachowanie, wyróżniające wykonywanie obowiązków, wzorowe przestrzeganie regulaminu zakładu oraz osiągnięcie bardzo dobrych wyników w nauce.

Zarówno proces resocjalizacji odbywający się w placówkach poprawczych jak również penitencjarnych nie może odbywać się prawidłowo w przypadku prezentowania niekonsekwentnych postaw wychowawczych w stosowaniu kar i nagród. Zwiększa to postrzegany stopień nieprawidłowości sytuacji i zachowań ludzi, sprzyjając wykształceniu się orientacji na stan.⁸ /Por. Marszał-Wiśniewska, 1992/

Należy również zaznaczyć, iż nagradzanie nie ogranicza się tylko do nagród regulaminowych. Do nagród zaliczyć również można pochwały, okazywanie uznania, zaufania, wspólne spędzanie czasu wolnego.

Zazwyczaj proces resocjalizacji polega na warunkowaniu sprawczym. „Warunkowanie sprawcze jest to zjawisko polegające na zwiększeniu się lub zmniejszeniu częstotliwości dobrowolnie podejmowanych zachowań w zależności od tego, czy następuję po nich wzmocnienie pozytywne czy kara”.⁹ /Aronson, Wilson, Akert, 2006/

III Teren badań

Terenem badań jest Zakład Poprawczy w Zawierciu, który został formalnie powołany do

zycia dn. 31. lipca 1975 na podstawie Zarządzenia Ministra Sprawiedliwości. § 1 pkt 1 zarządzenia, które brzmi: „tworzy się Zakład Poprawczy dla dziewcząt, zwany dalej „Zakładem” pkt 2 „liczbę miejsc w Zakładzie ustala się na 150”. Jest to zakład resocjalizacyjny o charakterze półotwartym, do którego przyjmowane są nieletnie, których się w przedziale wieku od 13 do 21 lat.

Do placówki kierowane są nieletnie w wieku 13-21 lat a ich pobyt wynosi od roku do trzech lat. Badania przeprowadzono w 2008 roku na terenie wyżej przedstawionej placówki. Objęto nimi 30 wychowanek. Populacja wychowanek mieści się w przedziale wiekowym od 14 do 20 roku życia.

IV Wyniki badań

Rozpoczynając badania nad percepcją nagród przez nieletnie dziewczęta przebywające w ZP w Zawierciu zbadano aktualny stan wiedzy podopiecznych na temat nagród.

Stan wiedzy na temat nagród jako bardzo dobry lub dobry zadeklarowało 66,6% wychowanek, natomiast za poziomem słabym lub znikomym opowiedziało się 33,3% badanej populacji nieletnich dziewcząt. Z danych zawartych w tabeli nr 1 czytamy również, iż wiedzę z zakresu stosowania nagród jako bardzo dobrą i dobrą reprezentuje 60,0% wychowanek zakładu poprawczego, z kolei 40,0% uznała swój stan wiedzy na temat stosowania nagród jako słaby lub znikomy (zerowy).

W toku przeprowadzanych badań, których podmiotem były podopieczne Zakładu Poprawczego uzyskano dane świadczące o tym, iż 36,6% badanej populacji dziewcząt jest za stosowaniem kar, 56,7% badanych jest przeciw stosowaniu kar, natomiast 6,7% respondentek nie potrafiło zdecydowanie określić swojego stanowiska. Po uzyskaniu powyższych danych wychowanki poproszono o zdefiniowanie pojęcia nagrody. Odpowiedzi uzyskane na pytanie, „Co rozumiesz przez słowo nagroda” przedstawia tabela nr 2.

Opierając się na wynikach, można stwierdzić, że spora liczba badanych osób 20,0% (6 osób) zdefiniowało nagrodę jako pochwałę. Niewielka liczba respondentek 13,3% (4 osoby) uznała, iż nagroda to wynagrodzenie za pracę. Podopieczne zakładu poprawczego definiowały również nagrodę jako: urlop, opuszczenie placówki 10,0% z ogółu populacji (3 osoby); coś, na co zasługuje każdy 6,7% badanych (2 osoby); formę przyznania czegoś za dobre zachowanie 6,7% osób (2 osoby); wycieczki, obozy kieszonkowe 6,7% osób (2 osoby); bardzo dobrą ocenę 6,7%

badanych (2 osoby); wyróżnienie 6,7% badanych (2 osoby); rozmowy telefoniczne na koszt placówki również 6,7% osób (2 osoby). Pojedyncze respondentki definiowały nagrodę jako: nic znaczącego, niespodziankę za dobre zachowanie, radość, list pochwalny do sądu oraz formę zapłaty za wykonane zadanie.

Przed przystąpieniem do zbadania przedmiotu nagrody w opinii respondentów poddano ich próbie samodzielnego przedstawienia definicji nagrody, co powyżej zostało przedstawione. W kwestionariuszu ankiety oraz wywiadu zamieszczono celowo najpierw pytanie otwarte dotyczące definicji kary oraz nagrody, po czym badani musieli z zaprezentowanej kafeterii odpowiedzieć na pytanie zamknięte z kafeterią półotwartą dysjunktywną, czyli taką, która dopuszcza wybór tylko jednej odpowiedzi. Wyniki badań odnośnie do wyżej wymienionej kwestii zamieszczam tabeli nr 3.

Z przedstawionych w tabeli nr 3 danych wynika, że ponad połowa badanych (63,3%) uznało nagrodę za wyróżnienie. Ankietowani odpowiadali różnorodnie: 10,0% badanych uznało nagrodę za nic znaczącego, 6,7% respondentów uznało nagrodę za zabieg wychowawczy, również 6,7% osób zadeklarowało, iż nagroda to skutek dobrego zachowania, 6,7% z ogółu badanej populacji osób twierdzi, że nagroda to potwierdzenie mocnych stron, natomiast znikoma liczba osób doszła do przekonania, że nagroda to bodziec wzmacniający pozytywne zachowanie - 3,3% osób, oraz forma zapłaty za wykonane zadanie również 3,3% ankietowanych.

Badając opinie badanej populacji na temat celu, jaki przyświeca metodzie nagradzania zadano pytanie: „Jaki cel w opinii badanej populacji przyświeca metodzie nagradzania?” (Tabela nr 4).

Dość duża liczba respondentek - 14 osób (46,7%) opowiedziało się za uznaniem celu nagrody jako umacnianie wiary w siebie oraz we własne możliwości, 6 osób (20,0%) zadeklarowało, iż w ich opinii celem nagradzania jest zachęcanie do podejmowania coraz trudniejszych zadań, z kolei 4 osoby (13,3%) uważa, iż celem nagradzania jest realizacja potrzeby sukcesu, 3 podopieczne (10,0%) opowiedziały się, iż celem nagrody jest dostarczanie pozytywnych uczuć. Dwie osoby (6,7%) sądzą, iż celem nagradzania jest dawanie poczucia zadowolenia i radości. Znikoma liczba badanych osób (3,3) zadeklarowała, że celem nagradzania jest dawanie przykładu innym właściwego zachowania.

Warto podkreślić, iż sugerowana odpowiedź mówiąca, iż celem nagrody jest wzmacnianie więzi pomiędzy osobą nagrodzoną i nagradzającą, czyli wychowawcą i wychowankiem nie otrzymała żadnej aprobaty ze strony podopiecznych zakładu poprawczego.

Odpowiadając na powyższe pytanie można stwierdzić, iż największa liczba badanej grupy podopiecznych uznała za cel nagrody umacnianie wiary w siebie oraz we własne możliwości, natomiast z dużo mniejszą afirmacją i z kolei najmniejszą cieszyła się możliwość uznania za cel nagrody dostarczanie pozytywnych uczuć.

Ogólnie wiadomo, iż proces wychowania w mniejszym lub większym stopniu opiera się o podstawowe narzędzia dyscyplinujące. Najczęstszymi metodami są oczywiście kary oraz nagrody, które również wykorzystuje się w procesie resocjalizacji osób niedostosowanych społecznie. Sam fakt wykorzystywania kar oraz nagród w procesie resocjalizacji nie gwarantuje, że jednostka będąca podmiotem oddziaływań stanie się wzorowym obywatelem społeczeństwa. Oczywiście przyczyn można poszukiwać wiele m.in. w złym wykorzystywaniu tychże metod czy też w nieadekwatnym wyborze rodzaju kary czy nagrody, co do popełnionego czynu negatywnego czy też pozytywnego.

Aby zbadać skuteczność stosowanych nagród na terenie Zakładu Poprawczego dla dziewcząt w Zawierciu badane respondentki poproszono o udzielenie odpowiedzi na temat najbardziej skutecznej nagrody stosowanej na terenie placówki. (tabela nr 5)

Ogółem zebrano 26 odpowiedzi. Wynika to z faktu, iż 4 osoby z ogółu badanej populacji podczas swego pobytu w placówce nigdy nie otrzymało nagrody (do okresu przeprowadzania badań). Z wyżej przedstawionej tabeli wynika, iż największa liczba respondentów opowiedziała się za uznaniem, iż najskuteczniejszą nagrodą są przepustki. Wśród wytypowanych odpowiedzi wyróżnić również można takie jak: zgoda na urlop (20,0%), list pochwalny do rodziców (10,0%), raport pochwalny do sądu (10,0%), podwyższenie kieszonkowego (6,7%) oraz zgoda na udział w wycieczkach (3,3%).

V Wnioski końcowe

Analiza wyników przedstawionych powyżej upoważnia do sformułowania następującego wniosku: stan wiedzy podopiecznych Zakładu Poprawczego dla dziewcząt w Zawierciu odnoszący się zarówno do wiedzy ogólnej z zakresu przedmiotu nagrody jak również do wiedzy z zakresu stosowania tejże metody jest wysoki, co uwidacznia się również w tym, iż

większy odsetek badanej populacji przejawia bardzo dobry lub dobry zakres wiedzy na ten temat. Z przeanalizowanych danych dotyczących definicji nagrody jako pochwały oraz wynagrodzenia za dobrze odbytą pracę stwierdza się, iż przeważa ona w opinii badanej populacji wychowanek, co świadczy o tym, iż pochwała oraz wynagrodzenie dominują jako nagrody w procesie resocjalizacji na terenie Zakładu Poprawczego w Zawierciu. Uzyskane dane dowodzą tego, iż osoby te wymieniły nagrody, jakie uzyskały podczas pobytu w placówce. Warto również zaznaczyć cel metody nagradzania. Z danych zebranych w toku badań wnioskuje się, iż największy odsetek badanych dziewcząt opowiedział się za uznaniem, iż celem metody nagradzania jest umacnianie wiary w siebie i we własne możliwości oraz zachęcanie do podejmowania coraz trudniejszych zadań. Odnosząc się do danych empirycznych ukazujących najbardziej skuteczną nagrodę w opinii badanej populacji wnioskuje się, iż przepustka jako forma nagrody za pozytywne zachowanie jest najchętniej przyjmowana przez podmiot oddziaływania resocjalizującego.

Tabela nr 1: Stan wiedzy wychowanek na temat nagród

Lp.	Stan wiedzy	Odpowiedzi							
		Bardzo dobry	%	Dobry	%	Słaby	%	Nic nie wiem	%
1	Stan wiedzy na temat nagród	7	23,3	13	43,3	6	20,0	4	13,3
2	Stan wiedzy na temat stosowania nagród	10	33,3	8	26,7	7	23,3	5	16,7

Źródło: Obliczenia własne

Tabela nr 2: Definicja nagrody w opinii wychowanek

Lp.	Definicje nagród	Ilość osób	Razem	%
1	To nic znaczącego		1	3,3
2	To niespodzianka za dobre zachowanie		1	3,3
3	To coś, na co zasługuje każdy		2	6,7
4	To forma przyznania czegoś za dobre zachowanie		2	6,7
5	To pochwała (list pochwalny)		6	20,0
6	To wycieczki, obozy, kieszonkowe		2	6,7
7	To bardzo dobra ocena		2	6,7
8	To wynagrodzenie za prace		4	13,3
9	To radość		1	3,3
10	To urlop, opuszczenie placówki		3	10,0
11	To wyróżnienie		2	6,7
12	To list pochwalny do sądu		1	3,3
13	To rozmowy telefoniczne na koszt placówki		2	6,7
14	To forma zapłaty za wykonane zadanie		1	3,3
15	Ogółem		30	100

Źródło: Opracowanie własne

Tabela nr 3: Nagroda w opinii podopiecznych zakładu poprawczego

Lp.	Nagroda to:	Ilość osób	Razem	%
1	Wyróżnienie		19	63,3
2	Nic znaczącego		3	10,0
3	Zabieg wychowawczy		2	6,7
4	Bodziec wzmacniający pozytywne zachowanie		1	3,3
5	Skutek dobrego zachowania		2	6,7
6	Forma zapłaty za wykonane zadanie		1	3,3
7	Potwierdzenie mocnych stron		2	6,7
8	Inne		0	0,0
9	Ogółem		30	100

Źródło: Opracowanie własne

Tabela nr 4: Cel nagrody w opinii wychowanek

Lp.	Cel nagrody	Ilość osób	Razem	%
1	Umacnia wiarę w siebie i we własne możliwości	14	14	46,7
2	Realizuje potrzebę uznania i sukcesu	4	4	13,3
3	Zachęca do podejmowania coraz trudniejszych zadań	6	6	20,0
4	Dostarcza pozytywnych uczuć	3	3	10,0
5	Daje poczucie zadowolenia i radości	2	2	6,7
6	Wzmacnia więź uczuciową pomiędzy osobą nagradzaną i nagradzającą	0	0	0,0
7	Daje przykład innym właściwego zachowania	1	1	3,3
8	Ogółem	30	30	100

Źródło: Opracowanie własne

Tabela nr 5: Najbardziej skuteczna nagroda w opinii wychowanek

Lp.	Skuteczna nagroda	Ilość osób	Razem	%
1	Przepustki	11	11	36,7
2	Zgoda na urlop	6	6	20,0
3	Podwyższenie kieszonkowego	2	2	6,7
4	Zgoda na udział w wycieczkach	1	1	3,3
5	List pochwalny do rodziców	3	3	10,0
6	Raport pochwalny do sądu	3	3	10,0
7	Ogółem	26	26	93,3

Źródło: Opracowanie własne

Streszczenie:

Artykuł ma charakter teoretyczno-badawczy. Rozważania zawarte w niniejszym artykule dotyczą wyników badań nad percepcją nagród przez dziewczęta przestępcze w procesie resocjalizacji. Poprzez przedstawienie kontekstu teoretycznego dotyczącego funkcji, zasad stosowania nagród w wychowaniu jak również rodzajów nagród oraz ich wpływ w procesie resocjalizacji ukazane zostały poglądy czołowych specjalistów na powyższą problematykę. Terenem badań był Zakład Poprawczy w Zawierciu, w którym badaniami objęto 30 wychowanek. Zbadano m.in.: stan wiedzy wychowanek na temat nagród, definicje nagrody w opinii badanej populacji, cel stosowania nagrody jak również najbardziej skuteczną nagrodę w opinii badanych respondentek. Należy zwrócić uwagę, iż skuteczność stosowania nagród uzależniona jest od ich częstotliwości w procesie wychowania czy reedukacji zachowania. W literaturze podkreśla się fakt, że skuteczne są takie sposoby oddziaływania, w których jest przewaga ilości nagród nad karami. Dobrze ukształtowane postawy w toku socjalizacji pierwotnej czy też wtórnej w dużej mierze kształtują zachowanie człowieka, które przyczynia się do lepszego zrozumienia siebie oraz świata jak również zależności i związków zachodzących pomiędzy podmiotami stanowiącymi ów świat tj. społeczeństwo. Poprawnie zinternalizowane postawy umożliwiają jednostce lepsze wchodzenie w role społeczne a co za tym idzie poprawną z punktu widzenia innych egzystencję. Poruszając wątek procesu resocjalizacji należy podkreślić, iż dobrze zinternalizowane wartości oraz normy w trakcie jego trwania przyczyniają się do tego, że nowo nabyte przekonania (postawy np. stosunek do popełnionego czynu) nabierają w oczach jednostki innego wymiaru, który to wymiar jest aprobowany przez społeczeństwo.

Słowa kluczowe: resocjalizacja, postawa, nagroda

Summary

This article has the theoretical – research character. The reflections contained in this below article concern the results of researches on the perception of the awards by criminal girls in the process of resocialization. By presenting a theoretical context for a function, rules of using the awards in upbringing as well as the kinds of awards and their

influence in the process of resocialization have been shown. The area of researches was the Correction Centre in Zawiercie, in which the research covered 30 girls. The researches included for example, knowledge of girls on the subject of awards, definitions of an award in the opinion of the examined population, the aim of using the award and the most effective award in the opinion of the examined girls. It should be noted that effectiveness of re-education of behavior. Literature emphasizes the fact that these are the most effective ways to influence in which there is a bigger number of awards over disciplinary agent. Shaped conducts in the course of initial or secondary socialization develop in large measure a human behaviour. What is more, well-shaped conducts contribute to a better understanding of themselves and the world as well as the relations and relationships between the individuals that form the world that is society. Well assimilated conducts allow individuals a better entry into social roles and following on from this correct existence from the point of view of other people. Taking up the subject of the process of resocialization it should be stressed that well assimilated values and standards in the course of its lasting contribute to the fact that the new acquired convictions (conducts like an attitude to a committed act) gain a different dimension in the eyes of an individual, that is approved by society.

Key words: resocialization, attitude, award

BIBLIOGRAFIA

¹ Por. W. Okoń, Nowy słownik pedagogiczny, Wyd. ŻAK, Warszawa 2004, s.261.

² I. Jundił, Nagrody i kary w wychowaniu, Wyd. Nasza Księgarnia, Warszawa 1986. s. 14.

³ M. Szczodrak, Elementy pedagogiki, WSiP, Warszawa 1984, s. 151.

⁴ M. Krajewska, Kara i nagroda, (w:) „Edukacja i Dialog”, Warszawa 2001/3, s. 65.

⁵ Por. K. Skarzyńska, Nagrody i kary jako środki modyfikujące ludzkie zachowanie, (w:) „Psychologia wychowawcza”, Warszawa 1974/2, s. 186.

⁶ T. Gordon, Wychowanie w samodyscyplinie, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1997, s. 48.

⁷ Por. Cz. Czapów, Wychowanie resocjalizujące, PWN, Warszawa 1980, ss. 194-195.

⁸ Por. M. Marszał-Wiśniewska, Szkolny system kar i nagród a kontrola wolicjonalna u młodzieży, (w:) „Psychologia wychowawcza”, Warszawa 1992/4, s. 239.

⁹ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, Psychologia społeczna, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2006, s. 181.